

elődeink – az Erdélyről kissé kívülről író Bóna István vagy a jelen monográfia szűkebb környezetéről belülről érkező Radu Harhoiu – felülről lefelé, átfogó elméleteket fogalmaztak meg. Ezek természetesen messzemenően az adott kutató ön- és társadalomképének befolyása alatt születtek: nem véletlen, hogy Bóna értelmezéseit egy világ választja el R. Harhoiu elképzeléseitől az erdélyi népesség történetéről vallott felfogásában. Ezzel szemben a mikroregionális keret lehetőséget ad arra, hogy alulról, az adatok irányából felfelé haladva ellenőrizzük, újraértékeljük a több mint egy emberöltővel korábban a Kárpát-medence népvándorlás- és kora középkoráról kialakított képet. Egy mikroelemzés természetesen mit sem érne átfogó elméletek, ezeknek megfelelő kérdésfelvetések nélkül. Gáll Erwin és társai munkájának legnagyobb erényét éppen az jelenti, hogy a mikroregionális kutatás fontosságára reflektálva a nagy perspektívájú,

elméleti-módszertani alapvetést és kérdésfelvetéseket sem téveszti szem elől. Reálisan pozicionálja tehát a bevezetés a kötetet módszertani szempontból úttörő, hasonló feldolgozások számára modellt alkotó vállalkozásként.

A Kárpát-medencei térben centrális helyzetben lévő magyar régészet számára a Kis-Szamos völgyét feldolgozó munka talán perifériális jelentőségűnek tűnhet: centrális gőgünket azonban alaposan lehűtheti az erdélyi régészek tollából született újszerű, innovatív feldolgozás. Talán nem véletlen, hogy éppen e munka nem adaptálja a közép-európai szellemi műhelyekben pro vagy kontra máig kötelező etnikus szemléletet. Erdélyben a népvándorlás és kora középkori régészet önálló műhelye látszik létrejönni, amely az erdélyi szellemi szabadság legszebb korszakait idézi irigylésre és követésre méltón.

Szente Gergely

Három az egyben: komplex monográfia a régi Udvarhelyszékről

Sófalvi András: Hadakozás és önvédelem a középkori és fejedelemség kori Udvarhelyszéken. Kvár 2017. 616 old.

Nemcsak a szakmabeliek, de a történeti érdeklődésű nagyközönség számára is jól érzékelhető a középkori régészeti kutatásoknak az az örvendetes megélénkülése, amelynek az utóbbi másfél évtizedben tanúi lehettünk Erdélyben, különösen pedig Székelyföld egyes vidékein. Mindez elsősorban annak a tucatnyi fiatal régésznek az érdeme, akik a – korábban ideológiai okokból mellőzött – középkor iránti érdeklődéstől vezetve romániai vagy magyarországi műhelyekben elsajátították a szakma csínját-bínját, szűkebb pátriájukba visszatérve múzeumokban helyezkedtek el, majd kitaró terpmunkával és a leletek nem kevésbé szorgalmas közlésével megsokszorozták a rendelkezésünkre álló régészeti adatok számát. Tevékenységük

jelentőségét akkor értékelhetjük igazán, ha tekintetbe vesszük, hogy a székelyek megtelepedésére és 1400 előtti történetére vonatkozó kisszámú írott és nyelvészeti forrás nyújtotta lehetőségeket a kutatás nagyrészt már kiaknázta. A friss régészeti eredmények nemcsak egy újfajta, folyton bővülő forrásbázis alapjait vetik meg, hanem újabb értelmezési lehetőségeket nyitnak a régi információk tekintetében is.

Az alábbiakban bemutatásra kerülő kötet e regionális kutatások eredményeinek első nagy ívű összefoglalása. Szerzőjét, Sófalvi Andrást (sz. 1973), a székelyudvarhelyi Haáz Rezső Múzeum munkatársát nem szükséges külön bemutatni az olvasóknak, hiszen az Erdélyi Múzeum és a Certamen hasábjain

is közölt már tanulmányokat és könyvismertetések, és visszatérő résztvevője az EME által szervezett konferenciáknak. 2005-ben a középkori Sóvidékről írott kötet¹ szerzőjeként ismerhették meg őt. Doktori disszertációját a középkori magyar régészet mesterének, Benkő Eleknek a vezetése alatt védte meg 2012-ben az ELTE-n – ennek közlésre átdolgozott változata az itt ismertetendő impozáns monográfia.

A könyvet átlapozva mindjárt megállapítható, hogy sokkal többet nyújt annál, mint amit a címe ígér: nemcsak Udvarhelyszék összetett védelmi rendszerét mutatja be (erdélyi körképbe ágyazva), hanem itt olvashatunk először alapos összefoglalót a középkori és kora újkori székely hadakozás és határvédelem működéséről, sőt az udvarhelyszéki településhálózat kialakulásáról és fejlődéséről is, amelyek pedig nem kapcsolódnak szorosan (legalábbis nem ekkora terjedelemben) a címben meghirdetett témához. Rövidre fogva: egy könyv árérték három különböző témakörben kapunk úttörő értekezést.

A mű erényeinek ismertetése során elsőként a bevezető fejezetben (13–16.) kijelölt – és többé-kevésbé érvényre is juttatott – módszertani elvekre szeretném felhívni a figyelmet. A szerző tudatosan törekszik egyfajta kritikai megközelítésre: adatainak értelmezésekor azok saját kontextusából (független keletkezés, kimutatható funkció), nem pedig a korábban megfogalmazott elméletekből igyekszik kiindulni. Ennek megfelelően nagy hangsúlyt fektet arra, hogy a rendelkezésére álló adatokat lehetőleg teljességükben hasznosítsa, továbbá fontos szerepet szán a helyismeretnek és a természettudományos módszerek széleskörű alkalmazásának is.

A téma kutatástörténetét (16–30.) a szerző objektumtípusonként ismerteti, ami kétségtől logikus megközelítés, ugyanakkor azonban többszöri önméltósághoz vezet (ez egységesebb tárgyalással talán elkerülhető lett volna). Nagy hangsúlyt kap

például a Ferenczi-testvérek (Géza és István) elmélete, akik a Hargita nyugati oldalán található várakat és hosszúsáncokat – olykor az ide nem illő tények mellőzésével – egy összefüggő, 11–12. századi erődítési rendszer részeinek tekintették. Felfogásuk a mai napig sokaknál visszaköszön, noha már az ezredforduló táján megalapozott kritika érte Benkő Elek és Adrian Andrei Rusu tollából.

Alighanem a térség településtörténetét bemutató második fejezet (31–64.) az, amely a legtöbb olvasó érdeklődésére számot tarthat, ezért őszintén remélem, hogy a következő évtizedekben – további terepbejárások és ásatások eredményeit hasznosítva – a szerző külön monográfiában is visszatér majd erre a fontos témára. Elfogadható az az – elsősorban helynevekre alapozott – álláspont, miszerint Udvarhelyszék kora Árpád-kori előzménye egy királyi erdőuralom volt, amelynek a korai (12. századi) keletkezésű Rika-erdei várak is a tartozékait képezték. Ezt a földet aztán az uralkodó a 12–13. században ide telepített székelyeknek engedte át, akik utóbb – különféle módokon – tovább bővítették a rendelkezésükre bocsátott kereteket (amint az az ún. „székely Partium” esetében tételelesen igazolható is). A székely népesség itteni megtelepedésének közelebbi időpontja kérdésében Sófalvi András nem foglal állást, mivel meglátása szerint egyelőre nem lehet eldönteni, hogy a mai településhálózat 12. századi alapjait ők, az újonnan érkezettek vagy pedig még egy – nyelvi adatok alapján feltételezhető – szláv–magyar alaplakosság fektette-e le. A fejezet legfontosabb megállapításának az tekinthető, hogy a kora újkorból ismert mintegy 140 udvarhelyszéki falu 90 százaléka már 1300 előtt létrejött, jóllehet eddig az egyetlen átfogó jellegű írott forrás, az 1332–1334. évi pápai tizedjegyzék alapján csupán 35 település meglétéről volt tudomásunk. Ez utóbbi szám még a templomos helyek tekintetében sem jelenti a teljességet, hiszen a művészettörténeti és régészeti vizsgálódások további kilenc-tíz román kori templom létre derítették fényt. (Itt jegyezni meg, hogy a *Sanctus Laurentius* = Telekfalva, *Luce* = Fenyéd, *villa Sancti Michaelis* = Pálfalva/Atyha

¹ Sófalvi András: *Sóvidék a középkorban. Fejezetek a székelység középkori történelméből. Székelyudvarhely 2005.* (Múzeumi Füzetek 23.)

azonosításokkal nem értek egyet.²) A 16–17. századra nagyjából állandósult településhálózatot a szerző az immár bőven ömlő írásos források alapján ismerteti, röviden kitérve a különféle okokból elpusztult 14 falura, az útviszonyokra, valamint a székelyek mellett megjelenő szláv, besenyő, orosz, lengyel (?), olasz, szász és román etnikumtöredékekre is.

A következő két fejezet az erdélyi határvédelem rendszerét, illetve a székelyföldi hadakozás és határvédelem kérdéseit taglalja. Szerkesztésbeli fogyatékoságuk, hogy – amint azt már a fejezet-címekből is előre sejteni lehetett – az önméltást itt sem sikerült elkerülni, a szöveg pedig néhol túlságosan terjengős. A szerző szélesvásznú kitekintéssel indít, melynek során a római limesektől a bizánci és bolgár rendszeren át a német lovagrend baltikumi határvédelméig számba veszi a határvédelem európai módozatait, bizonyosságát adva ezáltal a nemzetközi szakirodalomban szerzett nagyfokú tájékozottságának (65–67.). A hazai forrásadottságok ismertetésekor joggal hívja fel a figyelmet a kizárólag bizonyos helynevekre (-kapu, -gyepű stb.) vagy preconcepcionálisan értelmezett objektumokra alapozott egyoldalú vizsgálódások buktatóira (68–69.); a különféle (besenyő, szász, román) etnikumoknak a határvédelemben játszott szerepét (gyepű ellenőrzése, hírszerzés, kisebb beütések elhárítása, gyors mozgósítás) áttekintve pedig használható analógiákat nyújt a székelyek ezirányú szerepvállalásának megismeréséhez is (69–70.). Az Árpád-kori Magyarország határvédelméről felvázolt körképénél (70–72.) viszont az a benyomásunk, hogy a Zsoldos Attila cikkéből³ átvett, kiforrott fogalomrendszert itt nem alkalmazta a kellő precizitással (a határispánságok [*marchia*] nem voltak

„megyei háttér nélküli várispánságok”); a felsorolt példák – Loesmánd, Bolondóc, Galgóc, Szolagyőr – mind a második kategóriába tartoznak, ráadásul utóbbi kettő egyazon várra vonatkozik⁴).

Egy körrel közelebb kerülve a tulajdonképpeni témához, Erdély határvédelmének bemutatása a Kárpátok használatban levő átjáróinak felsorolásával kezdődik (72–74.). Megtudjuk, hogy a középkorban a nehezen járható Bodza-szoros helyett a Tatarhavas-hágót nevezték „bodzai útnak” (bár ugyanitt, a 364. jegyzetben a szerző mintha önmagának mondana ellent). Vitatható ugyanakkor az a kijelentés, hogy a magyarság már a 10. században ellenőrzése alatt tartotta volna a keleti átjárókat, hiszen honfoglalás kori sírokat csupán Erdély nyugati részéről (Kolozsvár, Gyulafehérvár környéke) ismerünk, a csikszögödi, eresztevényi, sepsiszentgyörgyi szórványtelepek régészeti kontextusa ismeretlen.⁵ A kora Árpád-kori fa-föld szerkezetű határvárak, majd a határvidéki 13–14. századi kővárak szemléje (74–79.) kapcsán hangsúlyosnak tekintjük Sófálynak azon – arika-erdei, általa kutatott várak ismeretében tett – kijelentését, hogy „le kell számolnunk azzal az axiomatikus preconcepcióval, miszerint Erdély keleti részein nem épülhettek kővárak a tatárjárást megelőzően” (76.). Erdélyi végvárrendszer azonban még a késő középkorban (79–84.), a török fenyegetés megjelenése után sem épült ki: a korábbi várak egy része ekkor már rommá lett, újjak pedig nem épültek. A szerző megjegyzően cáfolja Bordi Zsigmond Lorándnak az ojtói vár 15. századi felépítésére vonatkozó elképzelését, sőt erre szerinte – noha tervbe vették – még 1551–1556 között sem került sor (83.). A határvédelem 16. századi meggyengülését Bethlen Gábor fejedelem próbálta orvosolni a stratégiai jelentőségű

² Vö. Hegyi Géza: *A pápai tizedjegyzék tévesen azonosított székelyföldi helynevei. = Tanulmányok a székelység középkori és fejedelemség kori történetéből.* Szerk. Sófályné András – Visy Zsolt. Enlaka – Székelyudvarhely 2012. 103–105.

³ Zsoldos Attila: *Confinium és marchia. (Az Árpád-kori határvédelem néhány intézményéről).* Századok CXXXIV (2000). 99–116.

⁴ Györffy György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza.* IV. Bp. 1998. 383–390.

⁵ Vö. Benkő Elek: *A középkori Keresztúr-szék régészeti topográfiája.* Bp. 1992. (Varia Archaeologica Hungarica 5.) 21–23; Gáll Erwin: *A periferikus 10. századi Erdélyi-medence. Néhány gondolat a 10. századi „magyar hatalmi hálózat” erdélyi hódításáról.* Korunk, III. Folyam XXV/8(2014). 86.

átjárók (Gyimes, Ojtoz, Tatárhavas) erősítésével, de – a 17. századi, talán túlságosan is részletekbe menően ismertetett hadi események tükrében – a remélt hatást így sem sikerült elérni (84–97.).

A 14. századtól új védelmi elemnek számít a gyepek szerepét átvevő ütközőállamok (Havasalföld és Moldva) megjelenése, valamint a felderítések rendszeresítése. Székely Mihály esete (81.) azonban aligha vonható ide, ő ugyanis – az idézett forrás szerint – Derencsényi Imre horvát bán mellett került fogságba, alighanem az 1493. évi gyászos végű udzbaini csatában. Az a kijelentés pedig, miszerint a 15. század elején határvédő céllal románokat telepítettek Bereckre, már csak azért is téves, mert az alapul szolgáló 1426. évi oklevél minden jel szerint hamisítvány (81–82.).⁶

Rátérve a székelyföldi hadviselés és határvédelem kérdéseire Sófalvi jó érzékkel mutat rá arra, hogy a székely szabadság alapja a katonai szolgálat volt („Székelyföld az a terület, amely a székelyt a hagyományos értelemben székellyé tette”, 99.). Részletekbe menő információkat nyerünk a mélységében tagolt székelyföldi határvédelem módozatairól (határvédék ellenőrzése, átjárók eltorlaszolása, támadó hadjáratban való részvétel) (99–104.), majd a középkori székely fegyverzet bemutatása következik az írott források, képi ábrázolások és régészeti leletek alapján (105–109.). Újdonságot jelent (legalábbis számomra) a mordálypuska fogalmának tisztázása (110–111.).

A kora újkorban a régi rendszer számos ponton módosult. Az 1562. évi felkelést követően megszerzik a gyalogpuskások rendjét (a 17. században a lovaspuskásokét is), akik szervezetenként kezdetben a görgényi, valamint az ekkor megépített udvarhelyi és várhegyi várhoz tartoztak. Mivel ezáltal a hadakozó székelyek száma lecsökkent (sőt a puskaok egy része is Erdély más pontjain szolgált), a határ – Sófalvi szerint – lényegében őrizetlen maradt. A problémát ezért széki szinten, erre szakosodott községek (Bereck, Zágon, Kászonszék, Oláhfalva, Dánfalva és Madaras)

kijelölésével próbálták megoldani. A vámoknál a hadviselés alól mentesített, gyalog vagy lovas őrállók ellenőrizték éves ciklusban az utakat, olykor meg a hadból távolmaradtakat is a havasok őrzésére rendelték. Új védekezési formák (erődtemplomok, védbarlangok) és stratégiák (erdőbe menekülés) jöttek szokásba. A század végén, katonai hasznuk csökkenésével, a közszékelyeket már főként csak gazdasági vonatkozású feladatokkal (pl. fuvarozás) terhelték (109–118.).

Az önvédelmi létesítmények formáit, időrendjét és funkcióját tárgyaló ötödik fejezettel érünk el a könyv szívéhez: nemcsak azért, mert ez a legerjedelmesebb, hanem mert – a településtörténeti összefoglaló mellett – ennek a legnagyobb a tudományos hozzáadéka is.

A székelyföldi középkori várak bemutatásakor (120–140.) a szerző fellép azon felfogás ellen, mely szerint a székelység nem volt várépítő nép, ezért minden itt található erősség a királyi határvárak vagy a magánföldesúri várak kategóriájába sorolandó. A térség 28 tételt számláló várlistájának összeállításakor használt kritériumrendszer azonban minden érvelés mellett sem tűnik teljesen következetesnek, hiszen Bálványosvára nem volt tekintettel, miközben más, vármegyei enklávékon fekvő és magánföldesúri kézben levő erősségeket (Csókás, Vityal, Kézdiszentlélek, Solyomkö, Vápa) számításba vett (123–124.). Mindemellett úttörő vállalkozásnak számít, ahogy morfológiai alapon elsőként állít fel egy helyi vártipológiát. Két fő típust különböztet meg: az utaktól távol eső, nagy alapterületű, egyszerű gyűrűfalas *menedékvárakat* (Udvarhelyszéken Rapsóné, Tartód és Budvár), melyek a tatárjárás sokkja után, közösségi szervezésben épülhettek, majd hamarosan felhagyták őket, és a királyi vagy földesúri/lőfői hatalmi centrumként szolgáló, kis alapterületű *toronyvárakat* (Kustaly), többnyire a Székelyföld nyugati és déli határai mentén. Természetesen a két alaptípus kombinációja is megtalálható (Firtos), ahogy a „község” és a főemberek által újrahaznosított őskori földvár (Galambfalva) is (124–137.). 1492-ben kísérlet történt egy vajdai (helyesen: székelyispáni) vár emelésére a székelyudvarhelyi domonkos kolostor átalakításával,

⁶ *Zsigmondkori oklevéltár*. XIII. (1426). Közéleteszi C. Tóth Norbert–Mikó Gábor (Lakatos Bálint közreműködésével). (A Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárának Kiadványai II: Forráskiadványok 55.) 1486. sz.

de ez a szabadságukat féltő székelyek ellenállása miatt ténylegesen csak 1562 után épült fel (az 1034. jegyzetben a szerző a vár kapitányainak névsorát is közli!) (137–144.). Kora újkori fejlemény a kastélyok (Homoródszentpál, Szentdemeter) és a kései közösségi várak (Bágy) megjelenése (144–150.).

Fontos eredménynek tekinthetők az udvarhelyszéki hosszúsáncok kapcsán tett megállapítások is. Sófalvi szénizotópos vizsgálattal bizonyítja, hogy az Ördög útja–Ördögbarázda–Kakasbarázda sáncrendszer a késő avar korban (7–9. század) épült, vagyis nem alkotott egy rendszert a 12. századi rikai várakkal, szerepük is inkább gazdasági (forgalomterelő), mintsem katonai lehetett. Ezáltal végképp leszámol a Ferenczi-testvéreknek afféle Árpád-kori „Maginotvonalat” vizionáló álláspontjával, még ha a sáncok egy részének középkori újrahasznosítását nem is tartja teljesen kizártnak (151–157.).

Jellegzetes udvarhelyszéki létesítményekként kerülnek bemutatásra a védbarlangok („likak”), melyeket a 16–17. században a török veszély hatására vájtak a helybeliek (a szerző joggal zárja ki a természetes képződés lehetőségét). Érdekes, hogy valamennyi Székelyudvarhely szűkebb, 7–8 kilométeres körzetében található (Kénos, Márafalva, Telekfalva, Keményfalva, Budvár) (158–162.). Más megítélés alá esnek a Vargyas-szurdok barlangjai, amelyek menedékhelyként történő 12–18. századi folyamatos használatát falazások és a Tatárkápólna léte igazolják (162–165.).

A védelmi létesítményekhez csak lazán kapcsolódó „tatárpincék” (165.) után a szerző utolsó kategóriaként az erődített templomokkal foglalkozik (166–184.). Csak helyeselni lehet e parttalanul használt fogalom körülhatárolására irányuló törekvést: az egyszerű cinteremfallal kerített templomokat nem veszi számításba, hanem csupán azokat, ahol a kifejezetten védelmi jellegű alkotóelemek (védelmi emelet, lőréses templomtorony, erkélyes toronysisak, külső tornyok, kaputorony, gyilokjáró, tároló terek) mutathatók ki. Véleménye szerint Udvarhelyszéken mindössze két igazi templomvárról beszélhetünk (Székelyderzs, Homoródszentmárton), a többi esetben inkább csak a torony jelenti a védelmi létesítményt.

Térképre vetítve az erődtemplomok kirajzolják a betörések útvonalát (a Kormos, a két Homoród és a Nagy-Küküllő völgye Székelyudvarhelyig). Ezáltal is topológiát alkot a templomtornyok mérete, helyzete és szerkezete alapján, és arra a következtetésre jut, hogy a késő középkorban általában nagyobb alapterülettel, magasabb és vastagabb fallal épültek, mint korábban vagy később. Megfigyeli a lőrésnek a távolható fegyverek fejlődését követő változását. Az erődített templomoknak a szászföldi, de akár háromszéki viszonyokhoz képest is kisebb számát és szerényebb kivitelezését a térség védettebb helyzetével magyarázza (az erődítési hullámmal csak az 1490-es évektől számol).

Az elbeszélő és elemző részeket a fentiek aranyfedezetűl szolgáló, szakszerűen elkészített és alapos adattár követi Udvarhelyszék védelmi jellegű, típusonként felsorolt létesítményeiről (187–365.). A jelentős arányban új információt tartalmazó leírásokhoz – ahogy ez már régészeti munkáknál szokás – számos jó minőségű illusztráció (térkép, fénykép, rekonstrukciós rajz, alaprajz, metszetrajz, táblázat) kapcsolódik. A kötetet román és angol nyelvre is lefordított összefoglalás (367–373, 469–486.), terjedelmes irodalomjegyzék (375–395.) és függelék zárja, melyben az írott forrásokból kiemelt szemelvények (397–404.), az udvarhelyi települések keletkezésére vonatkozó táblázat (405–409.) és leletkatalógus (410–467, 487–518.) kaptak helyet.

Összességében Sófalvi András könyvét olyan meghatározó monográfiának tekintem, amely új alapokra helyezi az Udvarhelyszék, illetve Székelyföld középkori, kora újkori történetére irányuló kutatásokat, és amely e vonatkozásban Orbán Balázs és Dávid László közismert munkái mellett még sokáig állandó hivatkozási alap lesz. Jó lenne, ha példája nyomán mihamarabb kezünkbe foghatnánk a hasonló jellegű csiiki, gyergyói, marosszéki és a – lépéshátrányban levő – háromszéki településtörténeti kutatások eredményeit is. Ezek, valamint a Benkő Elek által kezdeményezett archeogenetikai és környezettörténeti vizsgálódások alapján immár kétségtelenül új megvilágításba kerülne a székelység „sötét” középkora.

Hegyi Géza